"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्।
नाड़ीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

तत्सार्थक्यं यथा,—
"समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्म्मते।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥

त्रिसन्ध्याकालीनोपासना। तत्कालोपास्या देवता। यथा। अथ सन्ध्योपासनम्। तत्र छन्दोगपरिशिष्टम्।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्
अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः॥"
अतः प्रातःस्नानानन्तरम्। तथा,—
"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते॥"
शातातपः।
"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥"
राजभृतो राजसेवकः। ग्रामादेर्भृतो भरणीयः। ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम्।
तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीबलाः।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका॥"
अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात्।
"सर्व्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः॥"
इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्म्मकोषोक्तो युक्तः। एवमेव नव्यवर्द्धमानः। सर्व्वकालं प्रातर्म्मध्याह्नसायंरूपकालत्रये। अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात्। विभ्रमश्चित्तविक्षेपः। तेन क्षतादावपि सन्ध्यामाचरन्ति। अतएव याज्ञवल्क्यः।
"सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्त्यजन्मगतोऽपि सन्॥"
सर्व्वावस्थोऽपि नित्यं सेवकादिकर्म्मरतोऽपि।
यथोचितशौचेऽप्यशक्तोऽपि इति रत्नाकरः॥
अन्धाद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम्॥*॥ सन्ध्यात्रयसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः।
"त्रयाणाञ्चैव वेदानां ब्रह्मादीनां समागमः।
सन्धिः सर्व्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता॥"
सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तथा च दक्षः।
"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः॥"
सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः। अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकृष्टतेजोनक्षत्रवर्ज्जितः। तथा च वराहः।
"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्।
तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्॥"
अत्र आद्यन्तता उक्ता। परिमाणमाह दक्षः।
"रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते।
दर्शनादरविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः॥"
नाड़ीदण्डः। योगी याज्ञवल्क्यः।
"ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता॥"
अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः।
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवस्य च।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
उपास्ते यद्वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत्॥*॥ तत्काले उपास्या अपि देवता सन्ध्या। तथा च याज्ञवल्क्यः।
"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ॥"
उपासनोपक्रममाह संवर्त्तः।
"प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यां अर्द्धास्तमितभास्कराम्॥"
सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रातःसन्ध्यामुपासीत। एवमेवार्द्धास्तमितभास्करारब्धां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः॥*॥ मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः॥
"पूर्व्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते।
समसूर्य्येऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्तसप्तमोपरि॥"
सांख्यायनगृह्यम्। अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात्। अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः। कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति। उभयदिगष्टमभागमिति यावत्। व्यासः।
"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता॥
प्रतिग्रहान्न दोषाच्च पातकादुपपातकात्।
गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते यतः॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता।
जगतः प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती॥"
तैत्तिरीयब्राह्मणम्। उद्यन्तमस्तं यान्तं आदित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते। असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः। वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्व्वन् यथोक्तनामरूपोपेतं सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमामुत्रिकञ्च सकलभद्रमश्नुते। य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्मसाक्षात् कुरुते स पूर्व्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिरजीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपसमे ब्रह्मैव प्राप्नोति। इति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्यः॥
अतएव व्यासः।
"न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्॥"*॥
गायत्रीस्थभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः। अहं जीवरूपोऽस्मि भवामि इति। अजहत्स्वार्थलक्षणया जीवेश्वरयोरहंकारप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यम्। घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमात्। ऐक्यमिव भावयन् उपासीत। याज्ञवल्क्योऽपि।
"या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता।
सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः॥"*
उपासनायाः फलमाह स एव।
"गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्।
निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम्॥
एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः।
विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः॥"
त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनोच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्यं प्रसादनीयम्। तदाह स एव।
"वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति॥
भूर्भुवःस्वस्तथा पूर्व्वं स्वयमेव स्वयम्भुवा।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः स्मृताः॥"
ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीररूपेण व्याहृता उक्ताः। तेन तद्वाच्योऽपीश्वरः। कूर्म्मपुराणम्।
"प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः॥"
एतद्रूपेणापि भावनीयाः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥*॥ अपि च।
"दिनान्तसन्ध्यां सूर्य्येण पूर्व्वामृक्षैर्युतां बुधः।
उपतिष्ठेत् यथान्यायं सम्यगाचम्य पार्थिव॥
सर्व्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः॥
सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्य्येण यः स्वपन्
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः॥
तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते।
उपतिष्ठेन्नरः सन्ध्यां ससूर्य्याञ्च दिनान्तजाम्॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्व्वां न पश्चिमाम्
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः॥*॥
दीक्षितविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—
भूमिरुवाच।
"देवदेव कथं सन्ध्यां दीक्षितः कुरुते वद।
केन मन्त्रेण वा भक्तस्तव कर्म्मपरायणः॥